

УДК 94(438).02

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.09>

О. Магдич, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## БУЛЛА EX COMISSIO NOBIS A DEO ТА УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглянуто процес формування самостійної польської церкви у часи ранньосередньовічної державності, зокрема за правління князя Болеслава III (1102-1138). Крізь призму внутрішньополітичного життя Польщі та політичної історії німецьких земель, а також процесів християнізації слов'янських теренів зроблено спробу проаналізувати тенденції відносин між польськими та німецькими церковними інституціями. Охарактеризовано вплив боротьби за інвеституру на розглядувані процеси. Визначено загальну систему міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі у цей період та їх впливу та міжцерковні відносини. У статті проаналізовано діяльність архієпископа Норберта щодо приєднання церковних інституцій на польських до сфери впливу Магдебурзького архієпископства. Автор досліджує заходи князя Болеслава III щодо вирішення проблеми приналежності церковних структур Польщі. Дослідник твердить, що ключову роль для дипломатичного розв'язання питання відіграв Мерзебурзький з'їзд 1135 року.

Зроблено спробу текстурального аналізу папських булл *Sacrosancta Romana* та *Ex comissio nobis a Deo* (Гнезненська булла), які стали ключовими документами для розв'язання даного питання. У статті визначено подальші напрями дослідження даної проблематики, зокрема питання місця булли у політичних та правових уявленнях

**Ключові слова:** Гнезненський з'їзд, Галл Анонім, Гнезненське єпископство, Болеслав III Кривоустий, Магдебурзьке архієпископство, Іннокентій, інвеститура, булла

Проблема формування самостійної польської церкви є однією з найважливіших питань при вивченні середньовічної польської історії. Це пов'язано з тим, що у світогляді середньовічної людини церква, як і влада правителя, були одним з домінуючих елементів. Особливо важливим формуванням самостійних церковних інституцій є для держав Центрально-Східної Європи, як своєрідний елемент утвердження державності та приєднання цих теренів до християнського світу.

Польська церква пройшла довгий шлях для утвердження свого незалежного статусу. Певною мірою ця тема стала частиною національного міфу для розвитку польської нації. Однак, тема потребує комплексного дослідження у зв'язку з необхідністю переосмислення низки тверджень. У т. ч., стосовно проблеми відносин між польською та німецькою церквами в другій половині XI ст. – в час, коли Польща відновлювала сили після повстання 1037-1038 р., а в німецьких землях відбувалось *translatio imperii*, тобто формувалась Священна Римська імперія.

Головне завдання статті полягає у дослідженні процесу утвердження самостійної польської церкви, у період правління князя Болеслава III Кривоустого. Реалізація поставленої мети передбачає аналіз тексту папської булли *Ex comissio nobis a Deo* (Гнезненська булла).

Джерельна база для висвітлення цього питання є доволі вузькою і потребує ретельного дослідження із застосуванням новітніх методологічних підходів. Основні відомості про церковну політику Болеслава III містять тексти папських булл *Sacrosancta Romana* [10] та *Ex comissio nobis a Deo* [11], актові документи XI ст [4:13], польські наративні пам'ятки (Хроніка Галла Аноніма [7], Великопольська хроніка [12]), та німецькі хроніки (Гільдесгеймські та Магдебурзькі аннали) [2 ; 3]. Певні свідчення містять також італійські наративні джерела (Хроніка монастиря Монте-Кассіно)[5].

Гнезненська булла та процес утвердження самостійності польської церкви доволі докладно представлені в польській історіографії (починаючи з кінця XIX ст.). Тут варто відзначити класичні для польської історичної науки праці Владислава Абрагама [1], Романа Гродецького [8] та Оскара Халецького [9]. Досить детально Генріхом Ловмянським та Каролом Малечинським [14] розроблена джерелознавча критика тексту булли. Серед сучасних робіт відзначимо праці Юзефа Добоча [6]. Разом з тим у польській історіографії не знайшло належного висвітлення питання міжнародний аспект прийняття документу та його значення у політиці

Болеслава III, що і спонукало нас звернутись до його розгляду у даній статті.

Відносини між польськими та німецькими церковними установами не були простими. Особливо це було актуальним у питанні підпорядкування Польської церкви. Вперше ця проблема виникла ще на початку польської державності, коли німецькі інституції прагнули поширити свій вплив на новообретені до християнства землі. В подальшому все XI століття це питання залишалося невирішеним. До 1037 року згідно рішень Гнезненського з'їзду Польська церква була самостійною та підпорядковувалась Риму [7, S.401]. Однак після повстання 1037 року та відновлення церковних структур, після їх знищення під час даного повстання, проблема підпорядкування не було вирішене.

Хоча польські кафедри відновлювались згідно нормативних актів виданих у Римі [4, S.359], але Краківська кафедра мала лише статус єпископства. Що ж до Гнезненської кафедри, то при її відновленні скоріш за все Григорій VII мав на увазі те, що вона буде підпорядковуватись Риму, а не Імперії, оскільки конфлікт між ним та імператором Генріхом IV уже розгорався [13, S.368]. Але після перевороту 1079 року та поразки Григорія VII у конфлікті питання підпорядкування особливо не підіймалося, тим більше що Імперія була зацікавлена у мирних та стабільних відносинах з Польщею.

Однак поморські походи Болеслава III 1119-1123 рр. кардинально змінили ситуацію. Поступово християнізувались нові території і відповідно на цих територіях необхідно було створювати церковну організацію. До цього процесу було залучено і німецьких церковних ієрархів, зокрема Оттона Бамберзького [9, S.109]. Також важливим моментом було поступове завершення боротьби між папством та імператорами [9, S.109]. 23 вересня 1122 року у Вормсі було укладено знаменитий Вормський конкордат, який владнав надзвичайно конфліктне питання щодо інвеститури, котрий переріс у один з наймасштабніших конфліктів у середньовічній Європі.

У конкордаті, який було офіційно затверджено на Першому Латеранському Соборі, мовилось, що *"В ім'я святої та неподільної Трійці Я, Генріх, Божою милістю імператор Римський, священний, з любові до Бога, святої Римської церкви і владиці папи Каліксту і заради спасіння душі поступаюся Господу Богу, і святим Його апостолам Петру та Павлу, і святим вселенській церкві всяку інвеституру перстнем і палицею і надаю у всіх церквах, що знаходяться в межах королівства*

мого й імперії, вільно здійснювати канонічне обрання та посвячення [15]. Імператор визнав право папи призначати духовних осіб, які управляли церковними єпархіями. Фактично Генріх визнав свою поразку у даному конфлікті та перевагу римської курії у церковних справах у Європі. [8, S. 151].

Для Польщі це мало надзвичайно важливе значення. Відтепер усі питання щодо вищих церковних справ на польських теренах мала вирішувати виключно римська курія, зокрема Імперія позбавлялась права призначати чи впливати на призначення польських єпископів. Тут потрібно зазначити, що перший акт інвеститури у Польщі здійснив саме імператор Оттон III ще на Гнезненському з'їзді 1000 р. [2, S. 27-28]. І хоча в подальшому акти інвеститури як правило здійснювались все ж Римом зокрема тут варто згадати відновлення Краківського єпископства, коли Аарон отримав право одягати у святкові дні палліум – спеціальний святковий одяг. [4, S. 359], але вплив імператора все ж був присутній. Особливо це стосувалось новоутворених єпархій на поморських землях [9, S.109], оскільки значну частину місіонерів до поморян складали німецькі священники, яких запрошували в тому числі і польські можновладці.

Важливе значення мала також зміна імператора. 23 травня 1125р. помирає імператор Генріх V і вже 24 серпня 1125 року німецьким королем було обрано саксонського герцога Лотаря. Ця зміна мала велике значення. На зміну Генріху який хоча вороже ставився до Польщі (що зокрема довела війна 1109 р.), однак продовжував протидіювати з папством, прийшов правитель Саксонії Лотар, володіння якого безпосередньо межували з Польщею і який був надзвичайно зацікавлений у східній політиці. [9, S.109]. Спочатку не було відомо, якою буде політика нового правителя щодо Польщі.

На межі 20-30-х XII ст. активну роль у польсько-німецьких відносинах починає відігравати архієпископ Норберт, який у 1126 році очолив магдебурзьку кафедру [8, S.152]. Він мав репутацію аскета та користувався авторитетом серед духовенства, зокрема він мав доволі непогані відносини з папою Гонорієм II. У конфлікті між кардиналами П'єтро Перлеоні та Григоріо Папарескі деї Гвідоні Норберт підтримав Папарескі, якого у 1130 році було обрано папою під ім'ям Інокентія II. Паралельно Перлеоні було проголошено папою під ім'ям Анаклет II, однак більшість кардиналів, король Лотар та архієпископ Норберт підтримали Інокентія [5, S.557].

Архієпископ розраховував на своєрідний карт-бланш щодо дій Магдебурзької кафедри на сході. Спочатку в його планах було лише посилення впливу Магдебурга на новоосвоєних поморських землях, а також поступове встановлення церковного контролю над цими теренами [14, S.290], однак проти цього дуже гостро виступили польські єпископи, оскільки вони вважали, що новоутворені поморські єпархії мають належати до Польської церкви. Особливо активно проти цього виступав гнезненський архієпископ Якуб, який розумів, що просування німецького впливу на поморські землі в подальшому може загрожувати усій польській церкві [6, S.155]. Звичайно, що такі дії німецьких ієрархів також непокоїли і князя Болеслава.

Тоді Норберт фактично розпочав діяльність щодо не лише посилення впливу на поморські території, а й щодо вирішення питання підпорядкування Гнезненської архієпископії на свою користь, тобто у підпорядкування Магдебургу польських єпархій [9, S.158]. Польські ієрархи намагались нейтралізувати діяльність Норберта, однак зробили це було надзвичайно складно, оскільки Норберт значно допоміг папі Інокентію II у боротьбі з антипапою Анаклетом [8, S.110]. Тому на даному етапі Рим фактич-

но був на боці Норберта. Отож 4 червня 1133 року папа Інокентій видає буллу *Sacrosancta Romana* [10].

Булла оформлена у вигляді послання папи Інокентія до архієпископа Норберта та усієї Магдебурзької кафедри [10]. Спочатку у тексті містяться загальні слова про стан церкви у німецьких та польських землях, однак потім зазначається, що ситуація у польських єпископствах бажає чекати кращого [10]. Тому Інокентій II вказує, що цей стан справ може покращити саме Магдебурзька єпархія і німецькі ієрархи уже звертались з таким проханням. І далі у буллі зазначається, що необхідно передати деякі єпархії під зверхність Магдебурга [10] та визначається список цих єпархій: *"Inter Albiam et Oderam, Stetin et Lubus, ultra Oderam vero Pomerana, Poznan, Gnezen, Craco, Wartizlav, Cruciwiz, Masovia et Lodilaensis"* [10]

Тобто як бачимо всі польські єпархії переходили під зверхність Магдебурга. Це не означало пряме управління німецьких ієрархів над польськими єпархіями, однак уся польська церковна структура ставала свого роду васалом Магдебурзької єпархії, тобто німецьке духовенство отримало можливість втручатись у внутрішнє життя польських єпархій та впливати на призначення певних керівників, оскільки вищих церковних сановників згідно Вормського конкордату призначав папа [15]. Однак це фактично ставило під загрозу самостійність польської церкви, що формувало нові завдання для князя Болеслава та вищих польських ієрархів

Болеслав III тепер мав доволі швидко та енергійно вирішити і це питання. І тут був присутній не лише церковно-організаційний аспект, хоча і він для польської держави мав надзвичайно велике значення. Для правителя важливим аспектом було те, що дане рішення багато в чому обмежувало його особисту владу, оскільки створювало можливість для посилення німецького впливу на польських теренах [8, S. 152]. Але все ж ключовим тут був релігійний аспект. Польський князь не міг допустити того, щоб церковні єпархії у його володіннях підпорядковувались ієрархам з інших земель [14, S.294], нехай і підданим імператора. Під загрозою також опинилась і поморська політика князя, оскільки тепер, коли поморські єпархії потрапили під зверхність Магдебурга, ці землі могли перейти під контроль німецьких графів [9, S.111].

Очевидно, що силовими методами Болеслав III цьому протидіяти не міг. У Польщі, яка лише завершила довготривале завоювання північних територій не було ні сил, ні ресурсів для повномасштабного конфлікту з Імперією. Тому цей конфлікт можна було вирішити лише дипломатичними засобами [8, S.158].

Загалом політична ситуація у Центрально-Східній Європі того часу була конфліктною. У цей час спалахує внутрішньополітичний конфлікт в Угорському королівстві. У 1131 році помирає король Іштван II і розпочинається боротьба за престол. На трон вступив двоюрідний брат покійного короля Бела на прізвисько Сліпий. Однак на престол також почав претендувати Борис Коломанович, син екс-королеви Евфимії<sup>\*</sup>. Болеслав вирішив підтримати Бориса. Однак 22 липня 1132 року військо Бориса зазнало поразки в битві на ріці Шайо і Бела зміг зміцнити свою владу над Угорщиною [8, S. 151]. Польське військо зазнало значних втрат, особливо полоненими, як про це розповідає Великопольська хроніка *"І нарешті воїни Болеслава, непереможені, але втомлені битвою, одні йдуть з поля битви, інших, вороги беруть в полон та забирають з собою. Скільки*

<sup>\*</sup> Евфимія Володимирівна, дочка князя Володимира Мономаха, була дружиною угорського короля Кальмана (Коломана) Книжника, однак коли вона була вагітною, то Кальман зазісав її у подружній зраді та розвівся з нею. Тому княжич Борис народився уже в Києві при дворі свого діда.

лехітів потрапило в полон, що лехіти для викупу свої полонених виклали всі скраби у вигляді золота, срібла та дорогоцінних каменів (навіть ті цінності, що ще з часів Болеслава Хороброго були зібрані та зберігались), але їх не вистачило для викупу". [12, S. 517]. При цьому польські воїни змогли вийти з оточення та повернутись до Польщі [12, S. 517]. Також не надто вдалим були спроби Болеслава III втрутитись в чеські справи, однак разом з тим полякам вдалось відбити наступ чеського війська на Сілезію.

Болеслав III прагнув посилити свій вплив у Центрально-Східній Європі на противагу впливу Імперії. Цьому посприяло завоювання та приєднання поморських земель. Також гнєзненський архієпископ Якуб відмовляється від підтримки антипапи Анаклета II та переходить на бік Інокентія II, таким чином здобуваючи прихильність папи [5, S.225]. Для папи це було особливо важливо перед собором в Пізі, на якому Інокентію була необхідна підтримка кардиналів та інших вищих ієрархів [1, S.130-131]. 6 червня 1134 року помирає архієпископ Норберт, головний ініціатор булли Sacrosancta Romana, що спричинило позитивний ефект, оскільки решта ієрархів Магдебурзької кафедри не мали таких активних планів щодо польських єпархій [5, S.225].

Тому Болеслав III Кривоустий був змушений перейти до прямих контактів з імператором Лотарем. Тим більше, що король Бела розпочав переговори з чеським князем Собеславом щодо укладення антипольського союзу. Було навіть здійснено декілька походів на Мало-польщу та Сілезію [8, S. 152]. Але разом з тим Собеслав був васалом імператора і Болеслав також вважався васалом Лотаря і тому конфлікт міг бути вирішеним імператорським судом. Тоді імператор викликав Болеслава на зустріч, яка одночасно мала стати і імперським судом в Мерзербурзі на 15 серпня 1135 року [5, S.225]. Болеслав не міг відмовитись, оскільки його викликав сеньйор, а по-друге саме на цій зустрічі він розраховував на досягнення компромісу у церковному питанні.

Джерела доволі скупо повідомляють про зустріч в Мерзербурзі. Головним чином повідомлення збереглися в Магдебурзьких анналах. Болеслава разом з іншими правителями Центральної Європи було запрошено на святкування Великодня [3, S.185], спочатку до Кведлібурга, а згодом і до Мерзербурга. На зустрічі був присутній папський легат Ансельм, який прибув на запрошення імператора. В результаті переговорів, Болеслав III визнав свою васальну залежність від імператора та засвідчив, що Лотар III є його сюзереном, зокрема він схилив перед ним свій меч. В обмін на це імператор Лотар III визнав фактичну владу Польщі над поморськими землями, при формальному своєму верховному сюзеренітету, а також обіцяв не втручатись у конфлікт між польськими єпархіями та Магдебурзькою кафедрою на боці останньої. Тоді також можливо відбулись перемовини з саксонськими герцогами щодо прикордонних територій [3, S.185].

Наразі питання полягало в тому, чи визнає папа Інокентій II Мерзербурзькі домовленості і головне чи скасує він буллу Sacrosancta Romana. Підстави для цього у Болеслава та архієпископа Якуба були, оскільки Інокентій багато в чому залежав від імператора Лотаря III, який як уже вище зазначалось і надав вирішальну допомогу у боротьбі проти антипапи Анаклета. Скоріш за все вирішальна домовленість була досягнута на синоді в Пізі у 1135 року [1, S.131]. Польські представники остаточно підтримали Інокентія проти Анаклета, а папа в обмін на це погодився на перегляд булли Sacrosancta Romana. [14, S. 301]

6 липня 1136 року Інокентій II підписує буллу Ex commisso nobis a Deo (З покладеного на нас Богом). Ця булла стала одним з найважливіших документів в історії Польської церкви. Якщо булла Sacrosancta Romana була складена у формі послання до архієпископа Норберта, то тут папа уже звертається до архієпископа Якуба.

У тексті говориться, що незважаючи на те, що Польська держава знаходиться дуже далеко від Риму, однак своєю вірністю католицькій церкві заслуговує на повагу з боку Апостольського престолу [11]. Тому булла твердить наступне: *"І тому поважний брате Якубе, ласкаво долучаємось до твоїх скарг, і силу Гнєзненської церкви, на чолі якої за справу Божу стоїш, зміцнюємо привілеєм Апостольської столиці і всіляке добро та майно, яке має твоя церква згідно канонічного права і набуде в майбутньому залишається під час служби тривалою як тобі так і твоїм наступникам"* [11].

Далі йде перелік усіх володінь Гнєзненського архієпископства та усіх населених пунктів, які повинні входити до управління архієпископа Якуба. Зазначалось, що ніхто не може порушити права Якуба на володіння цими територіями. Вказувалось, що порушників буде очікувати кара Господа та апостолів Петра і Павла [11]. Дані положення булли означали, що відтепер ніхто не міг підпорядкувати Гнєзненське архієпископство своєму контролю, окрім Святого Престолу. Формулювання "усяке добро та майно" означало не лише звичайні матеріальні цінності, але й те, що польські єпархії відтепер повинні підпорядковуватись лише польським єпископам, архієпископу Якубу та Апостольській столиці [6, S.225]. І це означало, що німецькі ієрархи не могли відтепер претендувати на власний контроль над польськими єпархіями. Також це означало, що поморські єпархії все таки залишаться під контролем Польської церкви [6, S.225]. Однак, на жаль, недослідженим ще залишається питання підтримки були у самій Польщі. Також перспективним є дослідження місця булли у правових уявленнях тогочасного суспільства та значення документа для формування системи влади у період політичної роздробленості.

Отож ключовим питанням для ранньосередньовічної польської церкви було здобуття та закріплення самостійності від німецьких церковних структур. Ця проблема залишалась нагальною від самого виникнення Польської держави у середині X ст і аж до початку XII ст. Фактичне вирішення відбулось за правління князя Болеслава III (1102-1138), хоча цьому передувала довготривала дипломатична та міжінституційна боротьба. Польська церква зуміла перемогти у цьому протистоянні. Самостійність польських єпархій була визнана офіційно Апостольською столицею, що дозволило їм захиститись від посягання Магдебурзької кафедри. Однак у 1138 році помирає Болеслав III, який перед смертю підписав заповіт щодо поділу влади у Польщі між своїми синами. Польща вступала у часи політичної роздробленості, що ставило перед Польською церквою нові завдання та нові питання.

#### Список використаних джерел

1. Abraham W. Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII / W. Abraham. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1890. – 259 s.
2. Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. – Hannoverae.: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. – 70 s.
3. Annales Magdeburgenses // Monumenta Germaniae Historica, SS. – Hannover.: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1859. – Bd. XVI. – S. 105-196.
4. Brewe Benedykta IX Papieża do Aarona Arcybiskupa Krakowiekiego // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1864. – T. I. – S. 358-359.
5. Chronica monasterii Casinensis // Monumenta Germaniae Historica Scriptores. – Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1923. – 773 s.
6. Dobocz J. Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku / J. Dobocz. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. – 542 s.
7. Galla kronika // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1864. – T. I. – S. 379-484.